

פורום הרצליה לגיבוש תפיסת הביטחון
במכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS)
בית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה
המרכז הבינתחומי הרצליה

סדרת ניירות מדיניות ואסטרטגיה

עיונים בתפיסת הביטחון של ישראל

בעריכת אלכס מינץ ושאול שי

2014

פורום הרצליה לגיבוש תפיסת הביטחון של ישראל
המכון למדיניות ואסטרטגיה
בית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה

נייר מדיניות #10

תקציר מנהלים
פרופ' אלכס מינץ וד"ר שאול שי

מבוא

מדינת ישראל חשופה מאז הקמתה לקשת רחבה של איומים מצד מדינות וגורמים לא מדינתיים ועודנה אחת המדינות היחידות בעולם שקיומה נתון בסכנה במאה ה-21.

תפיסת הביטחון של ישראל עוצבה בראשית שנות ה-50 ע"י ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון. תפיסת הביטחון הניחה כי קיימת א-סימטריה בסיסית (בהיבטים הגיאוגרפיים, דמוגרפיים והיקף המשאבים הכלכליים), בין מדינת ישראל לבין העולם הערבי והמוסלמי הסובב אותה, וישראל לא תוכל לעולם לגבור על נחיתותה הכמותית מול מדינות ערב.

לפיכך ישראל לא תוכל לנצח את אויביה באופן סופי ולכפות עליהם את רצונה ולכן ישראל צריכה להשיג השלמה של מדינות ערב עם קיומה. כיוון שלמדינות ערב אין אינטרס בהשלמה עם קיומה של מדינת ישראל עליה להביא את הצד ערבי למסקנה כי אין שום דרך מעשית להביא להשמדת מדינת ישראל וזאת באמצעות ניצחונות חוזרים ונשנים של ישראל בכל סבבי הלחימה או כדברי ז'בוטינסקי באמצעות בניית "קיר ברזל" של עוצמה צבאית ומדינית.

תפיסת הביטחון שעיצב בן גוריון לא גובשה לכדי משנה סדורה כתובה ומחייבת ונותרה בבחינת "תורה שבעל פה" שעיקריה היו מקובלים על הממסד הביטחוני – מדיני של מדינת ישראל. לאחר מלחמת ששת הימים וביתר שאת לאחר מלחמת יום הכיפורים הסתבר כי מרבית מרכיבי היסוד של תפיסת הביטחון (הרתעה-הרתעה- הכרעה) אינם רלבנטיים, אך הדבר לא הביא לשינוי ועדכון תפיסת הביטחון.

בשנים שחלפו מאז 1973 חלו שנויים רבים במצבה הגיאוגרפית של מדינת ישראל ובטבע האיומים אשר חייבו שנויים ועדכונים בתפיסת הביטחון, אולם כל הניסיונות לעדכן את תפיסת הביטחון לא הוכתרו בהצלחה.

מדוע יש צורך בעדכון תפיסת הביטחון ?

תהליכי גלובליזציה, התפתחויות טכנולוגיות בתחומי התקשורת, הסייבר והחלל, הטלטלה בעולם הערבי, שנויים אזוריים וגלובליים, שנוי אופי וטבע המלחמות ושינויים בחברה הישראלית, מחייבים בחינה מחודשת של תפיסת הביטחון של ישראל והתאמתה למציאות הדינמית של המאה ה-21. יחד עם זאת יודגש כי מרכיבי הא-סימטריה הבסיסיים (אוכלוסייה, שטח ומשאבים) בין ישראל לשכנותיה ולעולם הערבי והמוסלמי נותרו בעינם. כיוון שמדינת ישראל נאלצת להתמודד עם קשת רחבה של איומים מסוגים שונים, נודעת חשיבות מיוחדת להתאמתה של תפיסת הביטחון למטרותיה של המדינה ולסביבתה האזורית והאסטרטגית המשתנה.

פורום הרצליה לעדכון תפיסת הביטחון

פורום הרצליה לעדכון תפיסת הביטחון הוקם ב-2013 על מנת לתרום מניסיונם של מקבלי החלטות, אנשי מערכת הביטחון ואנשי אקדמיה לזיהוי הפערים הקיימים כיום בתפיסת הביטחון של ישראל ולהציע מרכיבים חדשים ועדכונים המתבקשים בנוסף למרכיבים המסורתיים של תפיסת הביטחון.

במסגרת פעילות הפורום התקיימו ארבעה ימי עיון בנושא עדכונים לתפיסת הביטחון, התקיימו פגישות וראיונות עם גורמים בכירים הרלבנטיים לנושא וכמו כן פורסמו ניירות עמדה במסגרת הסדרה עיונים בתפיסת הביטחון של ישראל.

תפיסת הביטחון המסורתית של ישראל מורכבת משלושה רכיבים עיקריים: הרתעה, התרעה והכרעה. לכך נוסף רכיב רביעי: ההתגוננות שהוצע על ידי ועדת מרידור ב-2006. המסמך הנוכחי מציג ארבעה רכיבים נוספים: **מניעה וסיכול, בריתות אזוריות, ברית עם מעצמות ואדפטציה**, שלדעת הפורום, צריכים להוות מרכיבי יסוד בתפיסת הביטחון בנוסף לארבע היסודות המוכרים. המרכיבים של מניעה וסיכול, בריתות עם מעצמות ובריתות אזוריות אינם בבחינת מושגים או יסודות חדשים והם העסיקו רבות את מקבלי ההחלטות בישראל לדורותיהם, אולם לא זכו להכרה כמרכיבי יסוד של תפיסת ביטחון סדורה מקיפה ומושכלת.

בנוסף, העבודה המלאה של הפורום, שתפורסם בסוף השנה, תתייחס גם לזירות ההתמודדות הוותיקות: יבשה, אוויר וים, שחברי הפורום סבורים כי יש לבחון מחדש את מקומם בבניין הכוח ובהקצאת המשאבים וכן הזירות החדשות יחסית של **חלל וסייבר**.

החידוש במסמך המוצע הוא בהוספת רכיבים נוספים לתפיסת הביטחון של ישראל, המתחייבים מהתמורות האזוריות הגלובליות והטכנולוגיות. טיפול ברכיבים אלה תוך כדי התייחסות ובחינת ההתאמה של ארבעת הרכיבים המסורתיים למקרי הבחן הקשורים למלחמות ישראל, הופך את הדיון בנושא ומסקנותיו לתקף יותר, מקיף יותר מושכל ומסודר.

עבודת הפורום מיועדת בראש וראשונה לעורר דיון בקרב מקבלי ההחלטות בנושא תפיסת הביטחון ולקדם את השיח נושא חשוב זה עבור מדינת ישראל.

המניעה והסיכול כמרכיבי יסוד בתפיסת הביטחון של ישראל

מאז שנות החמישים נדרשה ישראל להתמודד עם איום של השגת נשק בלתי קונבנציונלי (האיום החמור ביותר נשקף מנשק גרעיני) ע"י אויביה אשר עלולים לעשות שימוש בנשק זה להשמדתה. המניעה והסיכול היו מאז שנות החמישים רכיב חיוני בתפיסת הביטחון של מדינת ישראל ובמדיניות הביטחון שלה אולם מעולם לא הוגדרו ככאלה.

ישראל נתנה מענה לאיומי הנשק הבלתי קונבנציונלי בשני מישורים:

- **המישור ההרתעתי** - באמצעות מדיניות של "עמימות גרעינית".
- **המישור המניעתי** – בניסיון למנוע יכולת צבאית בלתי קונבנציונלית (בעיקר גרעינית) מאויביה של ישראל.

מדיניות "העמימות הגרעינית"

ראש הממשלה לוי אשכול היה זה שקבע כבר ב-1966 את מדיניות "העמימות הגרעינית" של ישראל באומרו: "נשיא מצרים מנסה להערים על הבריות, ולהסיח את הדעת מסכנת הנשק התוקפני המצוי באזור, על ידי הפניית הדעת אל הנשק הגרעיני שאינו מצוי באזורנו ואשר אין אנו מעוניינים שיימצא בו. אמרתי ואני חוזר ואומר, כי לישראל אין נשק גרעיני, והיא לא תהיה הראשונה להכניסו לאזור".¹

מדיניות ההרתעה של ישראל בהקשר לנשק בלתי קונבנציונאלי הוכיחה את עצמה שכן ישראל מעולם לא הותקפה בנשק בלתי קונבנציונלי. מלחמת המפרץ (1991) מהווה דוגמה בולטת להצלחה זו כיוון שסדאם חוסיין שלא הורתע מלשגר 39 טילי אל – חוסיין לעבר ישראל נרתע מלעשות שימוש בראשי חץ כימיים שעמדו לרשותו בשל חששו מהיכולת הגרעינית שייחס לישראל.

המישור המניעתי וסיכולי

החל משנות החמישים גיבשה ישראל תפיסה לפיה עליה לפעול בכול האמצעים העומדים לרשותה על מנת למנוע ולסכל התפתחות איום בנשק בלתי קונבנציונלי על עצם קיומה. ההתמודדות הראשונה בסוגיה זו הייתה מול ניסיונותיה של מצרים לפתח טילים בליסטיים ונשק בלתי קונבנציונלי באמצעות מדענים גרמניים. ניסיונות אלה של מצרים סוכלו באמצעות מערכה משולבת של מאמצים מדיניים ופעילות חשאית של המוסד.

ישראל נדרשה פעם נוספת להתמודד עם איום של פיתוח נשק בלתי קונבנציונלי, הפעם ע"י עיראק בסוף שנות ה-70 - תחילת שנות ה-80. מדיניותה של ישראל באותה עת זכתה לכינוי "דוקטרינת בגין". זוהי מדיניות של ההנהגה בישראל - שאינה מוצהרת ואינה מתועדת, במסמך רשמי, אך משמעותה שישראל לא תניח לשום מדינה במזרח התיכון לפתח תכנית גרעין למטרות צבאיות שתאפשר לייצר נשק גרעיני, שעלול לסכן את קיומה.²

הדוקטרינה נקראה על שם מנחם בגין, שהחליט על היישום הפומבי הראשון שלה במבצע אופרה ב-1981, שבמהלכו הותקף והושמד הכור הגרעיני שבנתה עיראק. עם זאת שורשיה של הדוקטרינה נמצאים כאמור עוד בניסיונותיה של ישראל לחסום בתחילת שנות השישים את פעילות המדענים הגרמנים במצרים.

המדיניות הישראלית כללה: ניסיון להרתיע את האויב מליזום פיתוח נשק בלתי קונבנציונלי, במידה וההרתעה כשלה נעשה ניסיון לבלום את התפתחות האיום באמצעות מהלכים דיפלומטיים וכאשר אלה לא הועילו פעלה ישראל בדרכים חשאיות לפגיעה ושיבוש הפרויקטים. במקרים בהם נשקפה

סכנה שלא ניתן היה לעצור את התהליך בדרכים אחרות נקטה ישראל בתקיפה צבאית של מקור האיום, דוגמת הפצצת הכור בעיראק ב-1981 וע"פ מקורות זרים בסוריה ב-2007. **כיום מצויה ישראל בעיצומה של מערכה נגד תכנית הגרעין האיראנית.**

המניעה והסיכול בתחום הנשק הקונבנציונלי

השימוש באמצעים של מניעה וסיכול הורחבה מההקשרים של מניעת היווצרות איום קיומי על ישראל, גם למניעת הצטיידות של מדינות אויב באמצעי לחימה קונבנציונליים שנתפסו בעיני ישראל ככאלה שיפגעו בעליונות הצבאית שלה או שיאפשרו לאויב פגיעה חמורה במטרות תשתית וריכוזי האוכלוסייה.

דוגמה למערכה מסוג זה ניתן לראות בניסיונותיה של ישראל למנוע הגעה של מערכת ההגנה האווירית מתקדמת מסוג S.A. – 300 מתוצרת רוסיה, לאיראן וסוריה.

במהלך שני העשורים האחרונים עם הגברת האיום מצד שחקנים לא מדינתיים (דוגמת החיזבאללה, החמאס והג'יהאד האסלאמי הפלסטיני) הורחבה מדיניות המניעה והסיכול אל מול גורמים אלה. ישראל נוקטת בכל האמצעים העומדים לרשותה על מנת למנוע הגעת מערכות נשק מתקדמות דוגמת טילי חוף – ים מסוג יאחונט, טילי קרקע – אוויר וטילי קרקע – קרקע ארוכי טווח ובעלי רמות דיוק גבוהות לארגון החיזבאללה ורקטות לטווח בינוני (דוגמת האם - 302), טילי חוף-ים (סי 704) וטילי קרקע – אוויר לידי ארגוני הטרור הפלסטיניים ברצועת עזה.

היחסים המיוחדים עם ארה"ב כמרכיב מרכזי בתפיסת הביטחון של ישראל

בשל מצבה הגאו-אסטרטגי המורכב של מדינת ישראל והאסימטריה הבסיסית בינה לבין אויביה, ישראל ביקשה מאז הקמתה להימצא במצב של ברית או קרוב לברית, לפחות עם מעצמה עולמית אחת.

בשנים 1947 – 1948 הייתה זו ברית "מ שקדמה באו"ם את ההחלטה על תכנית החלוקה ובהמשך סייעה לישראל באספקת אמצעי לחימה באמצעות צ'קוסלובקיה. אולם, תמיכתה של ברית "מ פסקה בסוף 1948. בשנות ה-50 ועד 1967 הייתה צרפת בעלת הברית האסטרטגית של ישראל וסיפקה את עיקר צרכיה הביטחוניים בטכנולוגיה ובאמצעי לחימה. בעקבות מלחמת ששת הימים חל משבר ביחסי שתי המדינות ונשיא צרפת הטיל אמברגו על אספקת נשק למדינת ישראל.

ב-1947 החליט הנשיא טרומן לתמוך בהחלטת החלוקה באו"ם ולהכיר במדינת ישראל, עם זאת עד שנת 1962 הטילה ארה"ב אמברגו נשק על ישראל. תקופת כהונתו של הנשיא לינדון ג'ונסון היוותה נקודת מפנה ביחסי ארה"ב – ישראל. ממשל ג'ונסון עיגן את תמיכתו בישראל הן בשיקולי אינטרס לאומי מפוכח וקר והן בליבה ההיסטורית, התרבותית, האידיאולוגית והערכית של תבנית היחסים המיוחדים.³ יחסים אלה העמיקו לאחר מלחמת ששת הימים (1967) ומלחמת יום הכיפורים (1973) ועוד יותר לאחר הסכם השלום בין ישראל ומצרים (1979), אז גם הפכה ישראל למדינה שמקבלת את סיוע החוץ הגבוה ביותר מארה"ב.⁴

כאמור, החל מאמצע שנות ה-60 התהדקו היחסים עם ארה"ב והתפתחו לכדי "מערכת יחסים מיוחדת".⁵ המושג 'היחסים המיוחדים בין ישראל לארה"ב' מתאר את מאפייניה הייחודיים של מערכת הקשרים ושיתופי הפעולה המדיניים, הביטחוניים והכלכליים בין ישראל לארצות הברית. עד שנות ה-90 נתפסה ישראל כאי של יציבות במזרח התיכון וכמוקד מערבי אנטי-סובייטי חיוני, והיטיב לנסח זאת מזכיר המדינה אלכסנדר הייג:

"Israel is the largest American aircraft carrier in the world that cannot be sunk, does not require even one American soldier, and is located in a critical region for American national security."

היחסים המיוחדים בין ארה"ב וישראל הם הנכס המדיני והביטחוני החשובים ביותר שיש למדינת ישראל בזירה הבינלאומית. לישראל יש אינטרס חיוני לא רק לשמר יחסים אלו אלא גם לקדםם ככל שניתן. הידידות הרשמית והמוצהרת משמשת כתמרור אזהרה חשוב כלפי אויביה של ישראל, כפותח דלתות חשובות ברחבי העולם וכמגן חשוב כנגד ניסיונות הגינוי והחרם העולים לפרקים באו"ם ומנוטרלים ע"י הטלת ווטו אמריקאי במועצת הביטחון.

אחד הנושאים שצריכים להטריד את ישראל היא התפנית שחלה בארצות הברית באשר לשיקולים האסטרטגים והגיאופוליטיים שלה עצמה. כלומר- האם היא תמשיך לראות עצמה כמעצמת העל היחידה או שתתרחב הבדלנות הן בממשל והן בציבור האמריקאי, ומה ההשלכות על ישראל והשותפות האסטרטגית בין המדינות? כמו כן, מה תהיה ההשפעה של העברת מוקד ההתעניינות האסטרטגי של ארה"ב מהמזרח התיכון למזרח הרחוק?⁶

אנו ממליצים להגדיר את היחסים המיוחדים עם ארה"ב כמרכיב יסוד בתפיסת הביטחון. לפיכך, יש להעדיף את השימור והטיפוח של הקשרים המיוחדים עם ארה"ב ככל הניתן (גם במחיר ויתורים מסוימים בסוגיות מחלוקת משניות עם ארה"ב). יחד עם זאת, ישראל צריכה לעמוד על האינטרסים החיוניים שלה גם בניגוד לעמדתה של ארה"ב, אולם כאמור יש לשאוף שלא להגיע למצב שיצור משבר חריף מדי ביחסי המדינות.

בריתות אזוריות חדשות

בידודה הגיאופוליטי של ישראל, שהייתה מוקפת במדינות ערביות עוינות, הובילה את קברניטיה בשנות ה-50 לנסות ולחפש בעלות ברית אסטרטגיות ב"פריפריה". ישראל חיפשה בעלות ברית במעגל החוק יותר, עם דגש על מדינות לא ערביות ובעלות אוריינטציה מערבית או נוצרית. טורקיה החילונית-מודרנית, איראן האנטי-סונית, ואתיופיה הנוצרית היו מועמדות מתאימות לברית כזו. ישראל גם חיפשה ומצאה בעלות ברית בקרב המיעוטים בארצות ערב, כגון: הכורדים בעיראק, הנוצרים בלבנון והנוצרים בדרום סודן.

אתיופיה הייתה הראשונה לעזוב את הברית, כאשר הקיסרות האתיופיות בראשות היילה סלאסי התמוטטה בתחילת שנות השבעים. המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979 שמה קץ לברית האסטרטגית עם ישראל ובעקבות עלייתו של ארדואן לשלטון בטורקיה הצטננו היחסים בהדרגה גם עם מדינה זו והגיעו לידי משבר בעקבות "המשט לרצועת עזה" ב-2010.

המשבר ביחסים עם טורקיה והמציאות המורכבת בעקבות אירועי "האביב הערבי" מחייבים את ישראל לנסות ולאחר הזדמנויות חדשות ליצירת קואליציות עם מדינות במזרח התיכון ומחוצה לה בבלקן ובמזרח אפריקה.

ניתן להצביע על שלושה מרחבי עניין אסטרטגיים של ישראל לקידום בריתות פורמליות ובלתי פורמליות

- יוזמת הליגה הערבית - כבסיס לשת"פ אזורי עם ערב הסעודית ומדינות המפרץ.
- המדינות הנוצריות במזרח אפריקה – אתיופיה, קניה, דרום סודן, אוגנדה.
- מזרח אגן הים התיכון – יוון וקפריסין ומדינות נוספות בבלקן.

יחסי ישראל - סעודיה ומדינות המפרץ

נראה כי, המצב החדש במזרח התיכון והאינטרסים האזוריים המשותפים, יצרו חלון הזדמנויות להיווצרות קואליציה מזרח-תיכונית חדשה, לא פורמלית, שתכלול את סעודיה, מדינות המפרץ וישראל. יוזמת השלום הערבית (במקורה יוזמה סעודית), יכולה להוות בסיס פורמלי לפיתוח הקשרים עם ערב הסעודית, מדינות המפרץ ובעתיד אולי גם עם חלק ניכר ממדינות הליגה הערבית.

מצרים וירדן עמן יש לישראל הסכמי שלום עשויות לסייע בקידום שת"פ בין ישראל לערב הסעודית ומדינות ערביות נוספות, שכן הרחבת הקשרים בין ישראל לעולם הערבי יעניקו יתר לגיטימציה להסכמי השלום במצרים וירדן, לנוכח ביקורת הנמתחת מצד גורמי אופוזיציה המתנגדים להסכמי השלום עם ישראל, מבית.

יוזמת השלום הערבית מאפשרת להחליף את המשא ומתן הביטורלי בין ישראל לפלסטינים בפלטפורמה רב-צדדית. קבלת עקרונות היוזמה הערבית כבסיס להסדר קבע של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תאפשר לישראל ליהנות לא רק מפירות הסדר בילטרלי עם הפלסטינים אלא מהסדר אזורי שיביא להכרה ונורמליזציה עם מרבית מדינות העולם הערבי.

ישראל וקואליציה של המדינות " הנוצריות" במזרח אפריקה, (אתיופיה, דרום סודאן, קניה, אוגנדה)

נוכח התמורות הגיאוגרפיות בעולם הערבי על רקע "האביב הערבי" ובכלל זה בצפון אפריקה והתחזקות האסלאם הרדיקלי ביבשת אפריקה, החלה להתפתח במזרח אפריקה קואליציה של מדינות נוצריות, שבחלקן מיעוטים מוסלמיים גדולים. אין מדובר לפי שעה על ברית פורמלית בין מדינות אלה וספק אם תוקם ברית פורמלית כזו בעתיד, אולם בפועל מתקיים שיתוף פעולה בין מדינות אלה בשורה של נושאים בעלי חשיבות אסטרטגית.

בחינת מכלול האינטרסים החיוניים של מדינת ישראל במזרח אפריקה מצביע על שתי מדינות ליבה באזור: אתיופיה וקניה שלהן היסטוריה של ידידות עם מדינת ישראל ולקשרים עמן יש חשיבות אסטרטגית עבור מדינת ישראל.

הידוק הקשרים הביטורליים עם אתיופיה, קניה, דרום סודאן ואוגנדה עשויה לתרום גם לקידום רעיון של "ברית פריפריה" (גם אם לא פורמלית) אל מול המציאות הבלתי יציבה והמאיימת שמאפיינת את המזרח התיכון בעת הזו.

ישראל ו"ברית מדינות הבלקן"

לאחר שנים רבות של שת"פ ביטחוני הדוק הורעו היחסים בין טורקיה לישראל בגלל מורת רוחם של הטורקים ממצע "עופרת יצוקה" והאשמותיו של ראש ממשלת טורקיה, רג'פ טאיפ ארדואן, שישראל ביצעה פשעי מלחמה בעזה. היחסים הידרדרו לשפל עמוק בעקבות המשט הטורקי לעזה, במאי 2010, ופעולת חיל הים הישראלי לסיכולו, שבה נהרגו תשעה טורקים. בעקבות התקרית החזירה טורקיה את שגרירה מישראל ויחסי שתי המדינות נקלעו למשבר ממושך.⁷

בעקבות המשבר ביחסים עם טורקיה, החלה ישראל לטפח את קשריה עם יוון וקפריסין באגן המזרחי של הים התיכון וכן עם מדינות נוספות בבלקן, כחלק ממה שמכונה על ידי גורמים בישראל "ברית מדינות הבלקן". אין מדובר על ברית פורמלית אלא בסדרת שתופי פעולה בילטרליים בנושאים

מגוונים בין ישראל למדינות בבלקן וקפריסין הכוללים: שיתוף פעולה בטחוני (מודיעיני, אימונים צבאיים משותפים ועוד) ושיתוף פעולה כלכלי (בדגש על תחום האנרגיה והתיירות).⁸

האדפטציה כמרכיב בתפיסת הביטחון

השינויים וההתפתחויות הגיאופוליטיות במזרח התיכון בשנים האחרונות בעקבות מהפכות "האביב הערבי", הם טקטונים בעוצמתם וחסרי תקדים בתכיפותם. השינויים הם מחד, תוצר של התערערות שיווי המשקל התוך מדינתי ומאידך של ערעור היציבות האזורית שהתבססה על קיום מדינות הלאום שעוצבו בעקבות הסכם סייס-פיקו מלפני כמאה שנים. המציאות המורכבת מחייבת מציאת כלים שיאפשרו הבנה טובה יותר של המצב וגיבוש אסטרטגיות רלבנטיות להתמודדות בתנאי חוסר וודאות קיצוניים.

מענה אפשרי להבנת הבעיה ניתן למצוא בתורת הכאוס וכלי אפקטיבי להתמודדות עמה ניתן לראות **"באדפטציה"**.

אדוארד לורנץ היה הראשון שזיהה את מה שמכנים היום התנהגות כאוטית במודל מתמטי של חיזוי מזג האוויר. בראשית שנות השישים, הבין לורנץ שהבדלים קטנים במערכות דינאמיות כמו האטמוספירה – יכולים לגרום להבדלים גדולים ובלתי צפויים בין התוצאות החזויות למה שהתרחש בפועל.⁹

התצפיות הובילו אותו לבסוף לנסח את מה שכונה לאחר מכן כ"אפקט הפרפר", במחקר אקדמי שפרסם ב-1972 תחת הכותרת: "יכולת חיזוי, האם נפנוף כנפי פרפר בברזיל יכולים לגרום לטורנדו בטקסס?"¹⁰

התובנות המוקדמות הללו של לורנץ מסמלות את תחילתו של שדה מחקר שהשפיע לא רק על המתמטיקה אלא כמעט על כל ענף של המדע – ביולוגיה פיסיקה ואף מדעי החברה. היו מדענים שאמרו כי המאה ה-20 תיזכר בזכות שלוש מהפכות מדעיות – תורת היחסות, תורת הקוונטים ותורת הכאוס.

תיאורית הכאוס מתארת התנהגות של מערכות דינמיות המגלות רגישות גבוהה לשינויים קטנים בתנאי התחלה. בתורת הכאוס אירוע קטן יכול להוביל לתגובת שרשרת שאינה ניתנת לחיזוי. "אפקט הפרפר" - משמעותו: משק כנפי הפרפר עשוי ליצור שינויים קטנים באטמוספירה שבסופו של דבר יגרמו להופעת סופת טורנדו.¹¹

תורת הכאוס מראה כי במערכות דינמיות, פשוטות ולא לינאריות, שינויים קטנים בתנאי ההתחלה עשויים לגרום לשינויים גדולים בהתנהגות המערכת בטווח הזמן הארוך ומצבים כאלה בלתי ניתנים לחיזוי, כי לשם כך יש צורך בידיעת התנאים ההתחלתיים בדיוק אינסופי.

האביב הערבי ותורת הכאוס

בהקשר של המציאות במזרח התיכון, סוחר ירקות אלמוני בטוניס, ששרף את עצמו למוות במחאה על מצוקתו החברתית והכלכלית, חולל את "אפקט הפרפר" שהביא לשינויים טקטוניים במזרח התיכון, לנפילת משטרים והוצאת המערכת המדינית (במדינות רבות) והמערכת האזורית מהיציבות היחסית בו נמצאו במשך מספר עשורים.

בדומה למסקנתו של לורנץ, כל מנגנוני המודיעין והמחקר כשלו ולא סיפקו התרעה אודות הצפוי בדיוק כפי שנכשלו התחזיות המטאורולוגיות במודל של לורנץ. "האביב הערבי" הוא עדיין תהליך שלא הגיע

לסיומו ולמיצויו "הוא דמדומים של מערכת ישנה ועדיין לא עוצבה ויוצבה מערכת חדשה. אנחנו נמצאים בתקופת התהוות ובתקופת ביניים שקשה לחוקר ולמקבל ההחלטות. אין עדיין תוצר מוגמר של התהליך, אין הגמוניה, יש מאבק על הגדרת הזהות והלגיטימציה ויש ריבוי שחקנים וריבוי קואליציות.¹²

המציאות המזרח תיכונית בעידן "האביב הערבי" התואמת במידה רבה את תורת הכאוס מחייבת בחינה חדשה של הרכיבים של תפיסת הביטחון ומידת הרלבנטיות שלהם למציאות דינמית ובלתי צפויה זו.

שנויים תכופים בעלי משמעות אסטרטגית מרחיקת לכת וחוסר יכולת לצפות אותם מבעוד מועד או לנסות להשפיע עליהם טרם התהוותם, מחייבת פיתוח מנגנוני לימוד וכלים לקבלת החלטות בקבועי זמן קצרים ומתוך פרספקטיבה רחבה שתאפשר מזעור נזקים ואף הפקת תועלת מהזדמנויות שעשויות לעלות כחלק מהשנויים המתחוללים.¹³

המלצות

בבסיס תפיסת הביטחון המסורתית עומד "משולש הביטחון" – הרתעה, התרעה, הכרעה. לאלה המליצה עוד ועדת מרידור ב – 2006 להוסיף מרכיב נוסף, כפועל יוצא מהתגברות איום הטרור על העורף ובעיקר האיום של הנשק תלול המסלול. לפיכך תפיסת הביטחון עומדת כיום על "מרבוע הביטחון" – הרתעה, התרעה, התגוננות והכרעה.

ההתמודדות עם האיומים הקיימים והמתפתחים יכולה להישען על שני מרכיבים: אבני היסוד של תפיסת הביטחון המסורתית תוך התאמתן למציאות ולשינויים הצפויים וארבע אבני יסוד חדשים: **מניעה וסיכול, היחסים המיוחדים עם ארה"ב, בריתות אזוריות והאדפטציה.**

הערות

¹ "אשכול: לא נהיה ראשונים להכנסת נשק גרעיני למזה"ת", הארץ, 19 במאי 1966.

² יוסי מלמן, פרשנות: ישראל לא תאפשר למדינות האזור לפתח גרעין, הארץ, 24 באפריל 2008.

³ אברהם בן צבי, מטרומן ועד אובמה, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2011, ע"מ 81.

⁴ היחסים המיוחדים בין ישראל לארה"ב, מכון ראות, 17 במאי 2009.

⁵ הביטוי 'יחסים מיוחדים' (special relationship) הוטבע לראשונה על-ידי וינסטון צ'רצ'יל בשנת 1946 לתיאור הברית האנגלו-אמריקנית במהלך מלחמת העולם השנייה.

⁶ זלמן שובל, הרצאה בפורום הרצליה לעדכון תפיסת הביטחון, 28 באפריל 2014.

⁷ רן דגוני, הבעיה החדשה של טורקיה: התהדקות היחסים בין ישראל ליוון, גלובס, 20 בספטמבר 2010.

⁸ ברק רביד, ברית בין חדשה: ישראל, יוון ובולגריה נגד טורקיה, הארץ, 26 בנובמבר 2011.

⁹ אבי בליזובסקי, אבי תורת הכאוס אדוארד לורנץ נפטר, בן 90 היה במוותו, הידען, 18 באפריל 2008.

¹⁰ Edward W. Lorenz, The Essence of Chaos, UCL Press, 1993.

¹¹ Ibid.

¹² שאול משעל, בפורום הרצליה לעדכון תפיסת הביטחון, 28 באפריל 2014.

¹³ שאול משעל, בפורום הרצליה לעדכון תפיסת הביטחון, 28 באפריל 2014.